

EGY ELFELEDETT MUSZLIM IMAHELY: A SZOLNOKI SZULEJMÁN SZULTÁN-DZSÁMI*

Duodecim lustris prospere peractis – in honorem Mariettae Csányi.

BEVEZETÉS

Szolnok Árpád-kori, késő középkori és török kori településtopográfiájáról ismereteink jelenleg még rendkívül hézagosak. Ennek ellenére az utóbbi évek komplex kutatásainak eredményeként megszülettek az első, új szemléletet tükröző, áttekintő értékelések.¹ A rendelkezésre álló talajmechanikai fúrások adataira építve feltérképezésre kerültek a történeti városmag öskörnyezeti viszonyai. Ebből kiindulva sikerült meghatározni a nemrégiben még a „nem kutatott vagy egyelőre nem kutatható várak” között számon tartott, XI. századi ispánsági vár és a hozzá kapcsolódó váralja település lehetséges elhelyezkedését.² A képi, illetőleg régészeti források alapján pedig elkészült az 1550–1551-ben emelt, majd az oszmánok által elfoglalt és részben átépített palánkvár, valamint az ekkor ugyancsak megerősített mezőváros, továbbá a Tisza XVI–XVII. századi cölöphídjainak rekonstrukciója.³

Megoldásra váró feladat azért még maradt bőven. Így a hatályos örökségvédelmi törvénynek végre érvényt szerezve, a városi régészet megteremtésével összhangban az elkövetkező évek, évtizedek fontos feladata lesz az ispáni vár sáncainak beazonosítása, az Árpád-kori és késő középkori település pontos kiterjedésének, beépítettségének, szerkezetének, valamint a lakóházak mellett a jelentősebb világi, illetőleg egyházi épületek helyének meghatározása. Az utóbbiak közül feltétlen figyelmet kell fordítani a XI. századi, továbbá a késő középkori templomokra, mert ezekre vonatkozóan csupán találgatások láttak napvilágot. Napjainkig nem döntött, hogy Szolnoknak pontosan hány egyháza lehetett, és azok hol lokalizálhatók. A probléma nagyságrendjére rávilágít, hogy a középkori temetők kutatása még csak meg sem kezdődött. Emellett megelőző régészeti feltárásokra várnak az írott forrásokból jól ismert, stratégiaileg a legalkalmasabb helyen, a Zagyva tiszai torkolatánál

1550–1551-ben a spanyol Bernardo de Aldana tábornester, majd az itáliai származású Giovanni Maria di Specie Casa építésmester irányításával felépített korszerű, jól védhető vár és mezőváros palánkerődítései, melyek az Oszmán Birodalom terjeszkedését voltak hivatottak megakadályozni a Tisza vonalánál.

A SZANDZSÁK SZÉKHELY DZSÁMIJAIRA VONATKOZÓ ÍRTT ÉS KÉPI FORRÁSOK

Szolnokot 1552. szeptember 4-én foglalta el Hádím Ali budai pasa és Kara Ahmed pasa másodvezír egyesített serege. Az ostrom eseményeinek ismeretében megállapítható, hogy a védművek bizonyos szakaszokon számottevően károsodtak.⁴ A hódítók az újonnan kialakított szandzsákközpontban elvégezték ezek helyreállítását, a későbbiek során pedig fokozatosan átépítették a szabálytalan trapéz alaprajzú palánkvár szögletbástyáit rondellákká, illetőleg a szögletbástya-rondella kombinációja is megfigyelhető. (1. kép) A cölöpök mellett az ehhez szükséges legfontosabb alapanyagot továbbra is a palánk közé fogott föld jelentette. A folyamat jól nyomon követhető a XVI–XVII. századi metszeteken, valamint a XVII. század végi hadmérnöki felmérések⁵ is ezt támasztják alá.

A vár (*kale*) és a tőle közvetlenül nyugatra elterülő város első rendszeres – sajnos ez esetben meglehetősen hiányos – leírását Evlia cselebi adta, aki 1665-ben töltött itt három napot. Szerinte a négyszög alakú vár palánkfalainak vastagsága 15 lépés, a várkapuk közül pedig a nyugati volt a hangsúlyosabb, ahogyan az elnevezésből is kitűnik: Nagykapu (*Büyük kapu*).⁶ Egy XVII. század eleji ismeretlennek, s a kor legjelentősebb földrajzi írójának, Behrám Dimiskinek – aki Evlia cselebi kortársa volt – a munkáiból derül csak ki, hogy másképpen Belgrádi-kapuknak hívták: „Ez kőkapu, Murtedā [Mürtezā]

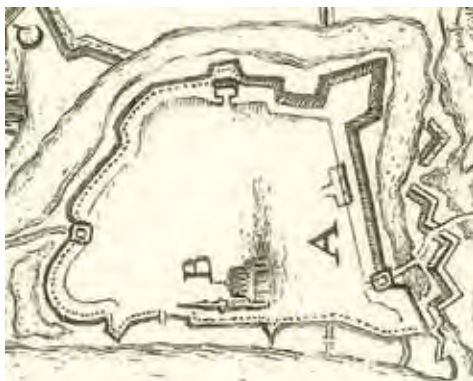
pasa építtette; tetejére egy erős hangú órát tétetett”. A keleti, kisebb kapunak pedig Egri kapu volt a neve.⁷ Ezeken kívül még a vár Kikötői-kapujáról történt említés – melyre a török kort követően a Vízi-kapu elnevezés vált kizárólagossá –, és az annak előterében lokalizálható kikötőről, továbbá a dzsámiról, börtönről, valamint a Tisza-hidakról. „És a vár nyugati oldalán, a hídon túl a város elnyújtott négyszög formájú szépséges város. Északi részén és keleti [az utóbbi égtáj helyesen nyugati] oldalán mély árka van, melyben a Zagyva folyik. Am a tiszai oldalon és a várhoz vezető részben nincsen városfal. E városnak összesen öt bástyája van. Van egy Hatvan vára felé [néző] nagy kapuja és egy gyalogkapuja.”⁸ Innen – a lakóházakon kívül – csupán a Bektas pasa által építtetett muszlim templomról, és fürdőről van tudomásunk. A hódoltság korában zajló számos építkezés és emlék közül azonban a történeti belváros területén és az ahhoz kapcsolódó Tisza-szakaszon csupán háromnak a helyét ismerjük pontosan a régészeti feltárásoknak köszönhetően. Építési idejük sorrendjében ezek a következők: a várban található dzsámi (1550-es évek), az első Tisza-híd (1562),

végül pedig a XVI. század legvégére keltezhető második Tisza-híd.

Szolnok muszlim imahelyeiről nagyon kevés információ maradt fenn, mindössze kettőről vannak pontosabb ismereteink. Az egyik – jelen írásunk tárgya – a várban állt, állami pénzből tartották fenn, s uralkodói dzsámiként (*Hünkár dzsámii*) nevezték.⁹ Felépítése – de nem az alapítása és a fenntartása – a hódoltság egyik korai klánjához, a Jahjákhhoz köthető, akik a régióban 1566-ig a legbefolyásosabb emberek közé tartoztak. A dzsámi felújítását az 1620-as évek második felében Mürtezá budai pasa végezte.¹⁰ Bár közvetlen adatunk nincs róla, minden bizonnyal Szulejmán nevét viselte, akinek a szultánsága idején az oszmánok a várat és a várost elfoglalták. A másikat egy magánalapítvány (*vakuf*) működtette, melyet Bektas pasa hozott létre a XVI. század végén – az imahely Behrám Dimiskí útleírása szerint a városban (*kaszaba*) állt.¹¹ E két épület létét egyéb források is megerősítik: az állami dzsámi személyzetének egyik tagja, egy prédikátor (*váz*) fizetése felbukkan a zsoldlistákban (1596),¹² Bektas dzsámijának alapítványáról pedig az alapító helyettese

1. Légi felvétel és térkép a török kori Szolnok rekonstruált palánkváráról (régészeti feltárások, valamint egykorú metszetek és XVI–XVIII. századi hadmérnöki felmérések adatainak felhasználásával) 1. Szulejmán szultán-dzsámi (1550-es évek); 2. török fürdő feltételezett helye; 3. várkút; 4. kereskedelmi és hadi kikötő; 5. Kikötői-kapu/Vízi-kapu jelenlegi helye; 6. Belgrádi-kapu; 7. Egri-kapu; 8. oszmán temető valószínűsíthető helye; 9. 1562-ben létesített Tisza-híd; 10. XVI. század legvégén vert cölöphíd; 11. XVI. század végi hajóhíd nyomvonala; 12. a Tisza árterén vezető úttöltés

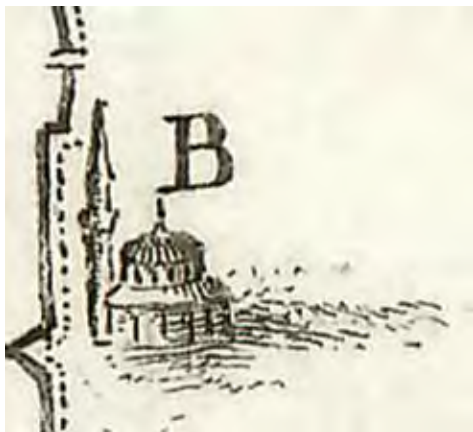

2. Az újjáépítés alatt álló vár az uralkodói dzsámival a visszafoglalás után két évvel, 1687-ben. Rézkarc, részlet. Wien, Kriegersarchiv, H. III. c. 98. 4.

(kethüdá) referál urának Belgrádból 1600 májusában.¹³ Evlia általánosságban említést tesz további dzsámikról is. Mindez nagyon kevés, ha tekintetbe vesszük, hogy egy viszonylag nagy muszlim lakossággal bíró igazgatási központról van szó.

A ma már csupán az imaterem alapárkai és a minaretalapozás maradványa által reprezentált várbeli uralkodói dzsámi elhelyez-

3. A körerkélyes minarettel ellátott, művesen kidolgozott ólomborítású kupolával fedett Szulejmán szultán-dzsámi kiblafal felőli ábrázolása, 1687. Rézkarc, részlet. Wien, Kriegersarchiv, H. III. c. 98. 4.

kedésének pontosabb megállapításához az egykorú képi források nyújtanak támpontot. Mindhárom ősforrásnak tekinthető szolnoki ábrázoláson (Dilich könyvének vedutája, Hoefnagel és a stockholmi Hadilevéltár látképe), továbbá ezek másolatain kivétel nélkül megtalálható. A metszetek azonban többnyire bizonytalanok, rajtuk számos pontatlan és valótlan részletet is feltüntetettek. Ugyanakkor a muszlim templom a valódi forrásértékkel rendelkező XVII–XIX. századi hadmérnöki felméréseken is rendre felbukkan, konzekvensen mindig ugyanazon a helyen: a déli palánkfal mellett, a Tiszára nyíló Vízi-kapu közelében. Ezek közül kiemelkedik egy 1687-es keltezésű rézkarc (2. kép), melyen a minaretes dzsáminak nem alaprajzát, hanem perspektivikus ábrázolását délről nézve jelenítették meg, így előcsarnoka és bejárata egyaránt takarásban van. (3. kép) Emellett Joseph Riemel 1753-as munkáját (4. kép) és Buxbaum von Lindenfeld negyed évszázaddal később, 1778-ban készített színes kéziratos térképét kell még megemlítenünk precizitásuk miatt. Az előbbin jól kivehető az időközben szentéllyel bővített, katolikus Vártemplommá átalakított muszlim imahely négyzet alakú alaprajza, mely környezeténél magasabban helyezkedik el, nyugat felől csak lépcsőn lehetett megközelíteni. (5. kép) Az utóbbin pedig az egykori dzsámi részletgazdag és pontosan rögzített környezete (Vízi-kapu, várkút stb.) érdemel figyelmet.

A VÁRBELI MUSZLIM IMAHELY FELFEDEZÉSE ÉS RÉGÉSZETI KUTATÁSA

A dzsámi helye az egykori vár déli, Tiszára néző palánkfalának belső oldala mentén kialakított árvízvédelmi támfal középső szakaszánál, közvetlenül a mellette párhuzamosan futó gyalogos sétánytól északra határozható meg. (6. kép) Maradványait a Várplébánia telkét nyugatról határoló, megközelítőleg É–D-i tájolású téglakerítés vágja ketté. Nagyobbik fele a plébániakerten belül, kisebbik része az azon kívül elterülő, fűvel benőtt kis parkban lelhető fel. Felfedezése Kaposvári Gyula múzeumigazgató nevéhez fűződik, aki 1951-ben a közterületen lezajlott tereprendezés alkalmával, a kerítés előterében felfigyelt az ekkor felszínre került, 140 cm széles alapárkokra.¹⁴ Az épület pontos méreteit és elhe-

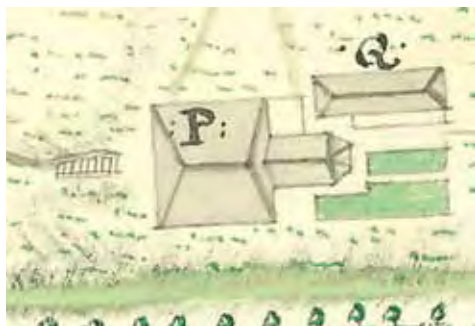
4. Szolnok vára és az ekkor már katolikus templommá átalakított uralkodói dzsámi (piros körrel kiemelve) Joseph Riemel hadmérnök 1753-as térképén. Wien, Kriegersarchiv, Inland C. 5. No. 3.

lyezkedését több mint 20 évvel később, 1973. augusztus–szeptemberében az ugyanitt elvégzett hitelesítő ásatáson, Csányi Marietta régésszel közösen állapították meg.¹⁵ (7. kép) A dzsámira és a feltárt sírokra vonatkozó leírásuk a következő:

„A régészetiileg védett területen – a XVIII. századi kéziratos térképek felhasználásával –, a vízikapu közelében megtaláltuk a dzsámi falának alapárkait és a mellette levő minaret alapozását. A szögletes alaprajzú dzsámi egyik oldala 15,9 m, az erre merőleges falakból csak 5,6 m-es szakaszt tártunk fel, mert a szomszéd telken lévő plébánia területére húzódik át. A dzsáminak csupán kiszedett alapárkát tártuk fel, mélysége 1,3–1,5 m, földvastagsága 1,5 m. A dzsámi Ny-i falához tapadóan találtuk meg a minaret négyzet alakú alapzatát; mérete: 3,9 × 3,9 m. Az 1,5 m magas alapzat alsó részén egymás mellé helyezett gerendák nyomai találhatók. Fölötte mészből ágyazott faragott kövek, majd kötörmelék rétegesen.

Az 1821-es bontáskor ez azért maradhatott meg, mert szétbontani lehetetlen. A területet a XIII. század elején¹⁶ temetőként használt-

5. Az egykori Suzlejmán szultán-dzsámi kupolaterének négyzetes alaprajza, a keleti falához a XVII–XVIII. század fordulójá körül hozzáépített szentéllyel és harangtoronnyal. Joseph Riemel térképének részlete, 1753

6. Légi felvétel
a hajdani várról,
a Tiszára néző
árvízvédelmi támfal
közelében azonosított
Szulejmán szultán-
dzsámi pozíciójának
feltüntetésével.
Kertész Róbert
felvétele, 2010

ták. A feltárt 10 sír között gyermeksírt is találtunk gyöngyös pártával; egy férfi sírját pedig a fej alá helyezett, nemezből készült, ún. kunsüveggel.”

Az ásatásról ezen kívül a megyei napilapban jelent meg még két kis cikk,¹⁷ valamint később Kaposvári Gyula tollából néhány rövid értékelés, melyek szerint a teljes egészében azonosított minaretalap és a részlegesen feltárt alapárkok egy mecset részle-

7. A dzsámi felszín alatt rejtőző maradványainak 1973-ban feltárt nyugati részét rejtő kutatási terület napjainkban – háttérben az 1820–1821-ben lebontott kupolatér alapozási árkait hozzávetőleg É–D-i irányban átmetsző várplébániái kerítés, a kép bal szélén pedig a muszlim imahely építőanyagának részbeni felhasználásával 1822–1824 között épített Vártemplom. Kertész Róbert felvétele, 2011

teként értelmezhetők, és egyetlen időrendi fázisba, egységesen a török korba sorolhatók.¹⁸ Ugyancsak Kaposvári neve fémjelzi azt a napjainkig érvényben lévő teóriát, hogy a Riemel térképén (1753) a dzsámi keleti falának közepénél látható, téglalap alaprajzú, keleti részén a nyolcszög három oldalával záródó épület a vár gótikus templomának feleltethető meg. Úgy képzelte, hogy Szolnok 1552-es elfoglalása után az oszmánok nemcsak teljesen épségben hagyták, hanem valójában ezt bővítették ki a nyugati falához épített négyzet alaprajzú dzsámival, valamint minarettel. Szerinte ezt bizonyítják a XVIII. századi hadmérnöki felmérések, melyeken a muszlim imaház, és az általa gótikus templomnak (Riemel alapján az utóbbi Kaposvári Gyula által kiszámolt méretei: 11–12 m hosszú és 6 m széles) vélt épület együtt szerepel.¹⁹

Az ásatási dokumentáció a feltárást követő évben a Damjanich János Múzeum Régészeti Adattárában került elhelyezésre.²⁰ 2006-ban szerettük volna tanulmányozni, de kiderült, hogy már korábban kiemelték, és sajnálatos módon nem került vissza a helyére. Jelenleg ismeretlen helyen lappang. Ugyanakkor az eredeti dokumentáció egy részét 2002-ben és 2006-ban újra beletárolták és ezek ma is elérhetőek.²¹ Az 1973-as feltárási eredményei mindmáig közöletlenek, így az imahelyre közel 40 évig a feledés homálya borult. Ezzel magyarázható, hogy az oszmánli építészetrel országos áttekintésben foglalkozó kutatás – egyetlen

említéstől eltekintve²² – teljesen figyelmen kívül hagyta a szolnoki vár dzsámiját.²³

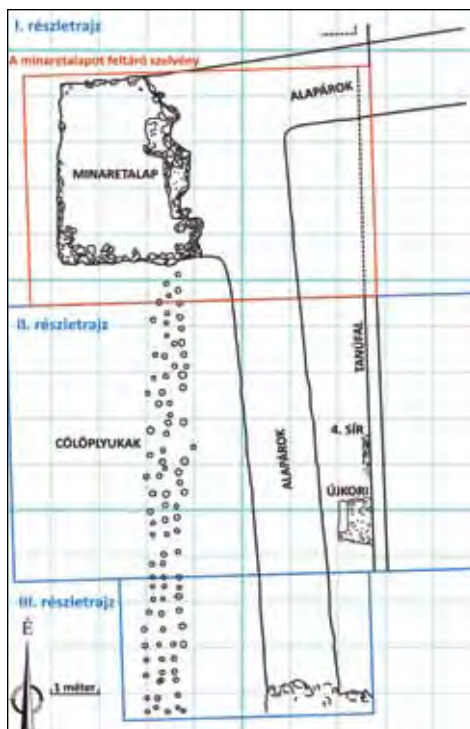
A töredékes ásatási dokumentációból a legtöbb használható adat két, a régészeti feltárás idején készített rajzból meríthető. Az egyik három összeilleszthető, egymáshoz kapcsolódó, 1:20 méretarányú részletrajzból áll, melyen a teljes minaretalapozás mellett az északi és nyugati alapárkokat részlegesen jelenítették meg. (8. kép) A másik, a dzsámi maradványainak 1973-ban feltárt teljes egészét magában foglaló, 1:100 méretarányú, összesített helyszínrajz, melyen az épület belsejében nyitott kutatóárkot és a Várplébánia téglakerítését is feltüntették.²⁴ (9. kép) Az ásatási beszámoló és a két rajz adatait összevetve ugyan apróbb eltéréseket, ellentmondásokat tapasztaltunk, mégis néhány új és fontos információt tartalmaztak:

- az egyes alapárkok szélessége kissé különbözik,²⁵ melyek közül Kaposvári Gyula az 1951-es tereprendezőskor minden kétséget kizáróan a délre, valamint a nyugatira bukkant rá, és ezeknek skiccelte fel a helyét, méreteit;

- az 1:100 méretarányú rajz alapján az is megállapítható, hogy az északi alapárkoknak a Várplébánia kerítésének téglafalától mért hosszúsága 6,2 m, a délinek pedig 6,0 m,²⁶ így a teljesen, 15,9 m hosszúságban azonosított nyugati alapárkok külső széle 6,2–6,0 m távolságra fut a Várplébánia kerítésével csaknem párhuzamosan;

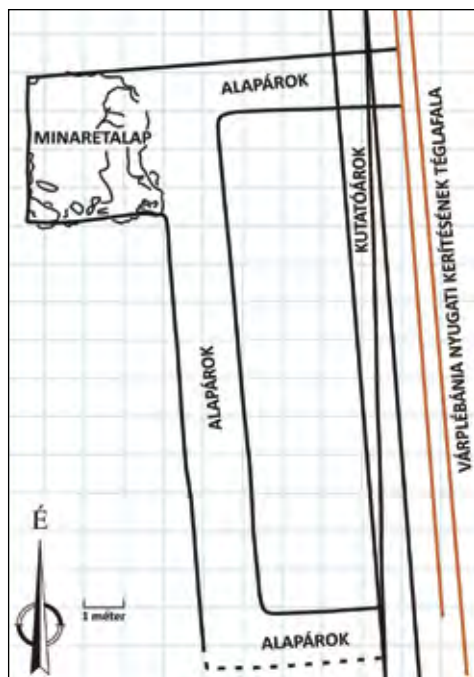
- a minaretalap²⁷ sem szabályos négyzet, hanem kissé szabálytalan négyszög alakú.²⁸

Az 1:20-as rajzon egy további objektumra is felfigyeltünk. A nyugati alapárkok külső széle előtt, attól kissé eltérő tájolással, egy rendszertelenül levert karók és cölöpök nyomai alkotta sávot rögzítettek. Az összesen 94 db függőleges, kizárólag kör keresztmetszetű, 7–15 cm közötti átmérőjű lyukat 10 m hosszúságban és 0,9–0,4 m szélességben tárták fel. A dzsámi 1973-as ásatói ezt az épületet körülvevő sövényfal maradványaként interpretálták.²⁹ Véleményünk szerint nem kizárt másik lehetőség sem, mivel északi végét a minaretalap megszakítja. Emiatt kialakítása talán a dzsámi építését megelőzően történhetett. Joseph Riemel térképe (1753) kapcsán fentebb már utaltunk arra, hogy a muszlim imahelyet egy kiemelt térszínre építették, és az odajutást a XVIII. században nyugati irányból bizonyíthatóan

8. Részletrajz a Szulejmán szultán-dzsámi kupolaterének 1973-ban felszínre került északi és nyugati alapárkairól, valamint a minaretalapról. Át rajzolt ásatási dokumentáció – méretarány: 1:20. Damjanich János Múzeum Régészeti Adattára, ltsz. A1275–2002

lépcsősor közbeiktatásával tudták csak megoldani. A talajmechanikai fúrások adatai ezt a markáns szintkülönbséget messzemenően megerősítik: a magas part bolygatatlan szintje (86–87 m) a karókból és cölöpökből álló fal nyugati előterében hirtelen jelentősen esik (egészen az ártér szintjéig, 84 m alá), és egy mocsaras, vizenyős mederben folytatódik. A régészeti és az egykori felszíni adatok azonban önmagukban még nem elégségesek a kérdéses objektum időrendjének és funkciójának egyértelmű meghatározására. A vizsgált ispáni váraknál sem ismert hasonló konstrukció,³⁰ pedig elhelyezkedése alapján kapcsolatba lehetne hozni az itt lokalizált háromszög alaprajzú ispáni föld-fa vár nyugati sáncmaradványával. Rendeltetése az

9. Az uralkodói dzsámi 1973-ban megtalált alapozási objektumainak összesített helyszínrajza, a kutatóárok és a Várplébánia téglakerítésének feltüntetésével. Arajzolt ásatási dokumentáció – méretarány: 1:100. Damjanich János Múzeum Régészeti Adattára, ltsz. A1275–2002

alapozás külső oldalának megtámasztása,³¹ de előfordulhat, hogy ezen a szakaszon csak egyszerű, paliszád-szerű fal kialakítására került sor. A XI. századi erősség pontosabb lokalizálásának lehetőségét a történeti források³² mellett a terület öskörnyezeti rekonstrukciója³³ tette lehetővé. Ezek komplex értelmezéséből kiindulva valószínűsítettük, hogy a sáncok nyomvonala a keleti Zagyváig tiszai torkolatától közvetlenül nyugatra azonosított, árvízmentes magas part peremén húzódhatott.³⁴

Az 1973-ban végzett régészeti feltáráson a recens talajszint vastagságára, illetőleg a régészeti jelenségek észlelési szintjére vonatkozóan a dokumentációban négy adatsort találtunk. Ezek alapján egyrészt megállapítható, hogy a dzsámi maradványai napjainkra egészen közel (néhol csak -31 cm-re) kerül-

tek a felszínhez, másrészt a legfelső talajréteg nyugatról kelet felé, illetőleg délről észak felé haladva fokozatosan vastagodik. Nyilvánvaló, hogy ez a szituáció az 1951-es drasztikus tereprendezés következtében alakult így, emiatt teljes rétegsorról korántsem beszélhetünk. A közelben található talajmechanikai fúrások szerint a legfelső réteg eredetileg legalább 1 ½ m vastag lehetett.³⁵ Ezt az adatot feltétlenül figyelembe kell vennünk ahhoz, hogy realisztikus képet kaphassunk az alapárkok tényleges mélységéről. Mivel az alapárkok ásatáson megfigyelt alja 1,3–1,5 m, így azok eredetileg mintegy 2,5–3 m-re lehettek a bolygatatlan felszíntől. A jelenlegi tengerszint feletti magasság a dzsámi területén, a plébániakerten belül 89,36 m, melyet a tereprendezés által érintetlen részen, a kerítés mellett határoztak meg.

FELDOLGOZÁS: ÚJ PROBLÉMÁK, MÓDSZEREK ÉS EREDMÉNYEK

A rendelkezésre álló, foghíjas ásatási dokumentációból adódóan a rajzok térképi beillesztéséhez számos adat hiányzott. Mivel a feltárt épületmaradvány koordinátáit nem ismertük, 2007 januárjában Csányi Mariettával együtt felkerestük az 1973-as kutatás helyszínét, aki – több mint 30 év távlatából – felidézte az 1973-ban feltárt alapárkok hozzávetőleges elhelyezkedését.³⁶ Be kellett azonban látnunk, ha ezt precízebben is szeretnénk megismerni, akkor új módszerek alkalmazására lesz szükség. Kísérletképpen elvégeztük Joseph Riemel (1753) és Buxbaum von Lindenfeld (1778) térképeinek georeferálását. (10. kép) Az eredmény makroszinten – a kora újkori palánkvár és város védműveinek, utcaserkezetének hozzávetőleges meghatározásához – elegendőnek bizonyult, de mikroszinten, a várbeli muszlim imaház pontos helyét illetően, nem.

Ezután a Földmérési és Távérzékelési Intézet (FÖMI) Archívuma következett, ahol átnéztük az 1970-es évek első felében készült légi felvételeket. Bízunk abban, hogy olyan felvételekre bukkanhatunk, melyeken a dzsámi kiásott maradványai, vagy legalább néhány jellegzetes részlet felfedezhetőek. Az ásatási évre, 1973-ra vonatkozóan azonban nem találtunk semmilyen értékelhető adatot. Így csupán az 1972-es és 1974-es évek anyagai jöhetnek számításba.

Szerencsére, ennek a két esztendőnek a felvételei között könnyen azonosíthatjuk a bennünket érdeklő, a Vízi-kapuhoz közel eső kutatási területet. Segítette munkánkat, hogy az ásatási beszámolókból és dokumentációból főbb vonalakban már tudtuk, hol és mire számíthatunk. Továbbá, az 1974-es keltezésű légi felvétel elkészítésének dátuma (1974. március 29.) alapján bizonyossá vált, hogy a növényzeti borításból adódó problémákat teljesen kizárhatjuk. Sőt, időközben még az is kiderült, hogy ugyanennél a rekultivációból adódó nehézségekkel sem kell szembesülnünk.

A dzsámi pontos helyének megállapításában döntőnek bizonyult, amikor Demeter Istvántól (TISZApArt MOZI, Szolnok) megkaptuk a Szolnokon forgatott, *Képek egy város életéből* című film kópiáját (rendezte: Gaál István, 1973–1975-ben).³⁷ A film, valamint a két madártávlatból készített archív fénykép elemzését, illetőleg az utóbbiak georeferálását követően a kutatási területen már viszonylag pontosan nyomon lehetett követni a felszínnek mind az ásatást megelőző, mind az azt követő állapotát. Az 1972-es légi felvételen – a több mint 20 évvel korábban, az 1950-es évek elején elvégzett tereprendezés ellenére – a dzsámi maradvá-

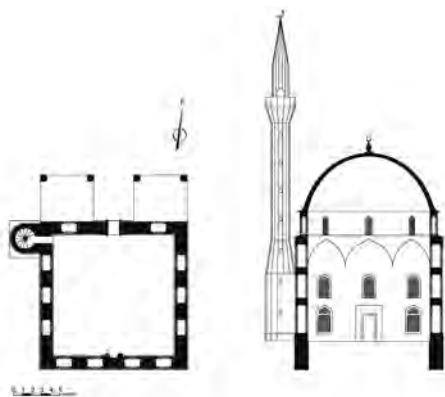
10. Joseph Riemel eredeti (1753) és Buxbaum von Lindenfeld átrajzolt (1778) térképének georeferálása. Pírossal kiemelve: a Szulejmán szultán-dzsámi, a várkút és a Vízi-kapu jelenlegi helye

11. A Szulejmán szultán-dzsámi kupolaterének azonosított (folyamatos vonal) és rekonstruált (szaggatott vonal) alaprajza. Légi felvétel, repülési magasság: 1200 m, időpont: 1974. március 29. – FÖMI Archivum

nyaiból semmi nem észlelhető, a gyepeket elfedte. Viszont a másik, az 1973. augusztus–szeptemberi kutatás befejezése után alig fél évvel, 1974 kora tavaszán készített légi felvételen a meglehetősen bolygatott felszínen a minaretalap, valamint a nyugati és az északi alapárók találkozásánál nyitott szelvény délkeleti szélé, továbbá a kupolater nyugati alapárkának – a feltáró munka során egy keresztirányú átvágással is hitelesített – szakasza egyértelműen azonosíthatók. Így a légi felvételre rávetíthettük az imahely alapozási objektumainak 1973-ban feltárt teljes egészét.³⁸ (11. kép)

Riemel térképe (1753) alapján szinte bizonyosra vehető, hogy a Szulejmán szultán-dzsámi mind a magyarországi hódoltságban, mind pedig a Balkánon a legáltalánosabban elterjedt négyzet alaprajzú típusba sorolható. A klasszikus forma mellett szól a látékpi ábrázolásokon látható kupola, amely azonban lehet, hogy csak egy dzsámira utaló általános jelzés: nem valós láték, hanem piktogram. A kérdést megint csak Evlia cselebi leírása dönti el, aki egyértelműen kupolás (*kubbeli*) imahelyről ír. Állítását megerősíti a jelen cikkben közölt, 1687-es keltezésű rézkarc, melyen a várbeli dzsámit kupolával ábrázolták (3. kép), továbbá Gorové László, aki

12. Az uralkodói dzsámi feltételezett alaprajzi rekonstrukciója az ablakkiosztásokkal, valamint az épület keresztmetszete

1819–1820-ban a saroksztalaktitok lefargott helyét vette észre.³⁹ Mindebből viszont kézenfekvően adódik az a lehetőség, hogy ne csak az 1973-ban feltárt minaretalap és az alapárkok légi felvételre történő, illetőleg térképi beillesztését végezzük el, hanem a régészeti kutatásokat mindeddig nélkülöző, a Várplébánia téglakerítésén belülré eső nagyobbik rész maradványainak rekonstruálását is. Ennek eredményeképpen viszont megkaptuk a hajdani uralkodói dzsámi kupolaterének teljes alaprajzát. (11. kép)

A négyzet alaprajzú dzsámik átlagos falhosszúsága 11–12 m volt a hódoltságban csakúgy, mint a birodalom más területein. Amennyiben méreteik alapján sorrendbe állítjuk a Magyarországon ismerteket, meglepő eredményt kapunk. A legnagyobb a pécsi Gázi Kászim pasa-dzsámi a maga 19,6 × 19,7 m-es külső méretével.⁴⁰ Nem véletlenül áradozott róla Evlia cselebi: ez a kupolaátmérő valóban hatalmasnak számított a muszlim építészetben. Ettől kevesebb mint 4 m-rel marad csak el a szolnoki Szulejmán szultán-dzsámi és Tojgun pasa budai imahelye (15,9 × 15,9 m).⁴¹ Tőlük alig kisebb Ali pasa szigetvári dzsámija (15,8 × 15,8 m).⁴² A többiek ennél csekélyebb méretűek, kb. 14 m-es élhosszú Szokollu Musztafa tabáni dzsámija, a pécsi Ferhád-dzsámi (14,1 × 14,3 m) és az egri minaret mellett egykor állott épület.⁴³ A pécsi Jakováli Haszán pasa dzsámija 12,9 × 12,9 m-es, a siklósi dzsámi pedig 12,2 ×

12,2 m-es.⁴⁴ Mindezek alapján a szolnoki imahely kifejezetten nagynak tekinthető.

Miért volt szükség Szolnokon ilyen, hódoltsági viszonylatban monumentálisnak mondható dzsámira? Ennek több oka is lehetett, de az egyik legfontosabb minden bizonnyal az, hogy erre komoly társadalmi igény merült fel. Stratégiai jelentőségét felismerve a törökök folyamatosan jelentős számú katonaságot állomásoztattak itt. Emellett a település 1553-tól az egyik legnagyobb kiterjedésű szandzsák székhelyeként katonai-közigazgatási központ. Így a főként muszlimok alkotta garnizon mellett az igazhitű polgári lakosság számaránya ugyancsak számottevőre duzzadt. Nagyon valószínű, hogy összefüggés mutatható ki a népességszám, illetőleg az imahelyek száma és nagysága között. Szolnokon a városban és városban pedig csupán egy-egy dzsámiról van tudomásunk, az uralkodóiról, valamint a Bektas pasa által alapítottokról. Márpedig az állam igyekezett gondoskodni a hívekről, ha építkezett, nagy méretekben tette: a szigetvári várbeli dzsámi 16,1 × 11,8 m, míg a gyulai 21,5 × 12,5 m alapterületű.⁴⁵

Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy az eddig ismert állami imahelyek mind téglalap alaprajzúak, s ennek következtében jóval egyszerűbb kivitelűek voltak. Figyelmet érdemel az a tény is, hogy a szolnoki uralkodói dzsámi lényegében K–Ny-i irányra, attól csupán egy enyhe 5°-os eltéréssel van tájolva (12. kép), így a kiblafal sem a magyarországi hódoltságban megszokott délkelet felé néz. Ilyet ismereteink szerint az oszmán-törökök új építésű imahelyeknél nem tettek. Annak ellenére, hogy a dzsámi nyugati részének 1973-as feltárásakor középkori épületmaradványokat nem azonosítottak, paradox módon azok meglétét sem zárhatjuk ki.⁴⁶ Így nem utasítható el az a magyarázat sem, hogy az alapárkok eredetileg nem a dzsámihoz, hanem egy korábbi keresztény templomhoz vagy más, világi épülethez (pl. udvarházhoz) tartozhattak. Ahol lehetett, falazatát egy adott magasságig meghagyták, ahol pedig nem, visszabontották és az alapjára húzták fel, illetőleg a keleti fal esetében teljesen újonnan alapoztak, s erre emeltek falat. Ennek eldöntésére a kupolaterének a plébániakertbe eső részén tervezett régészeti kutatások deríthetnek majd fényt.

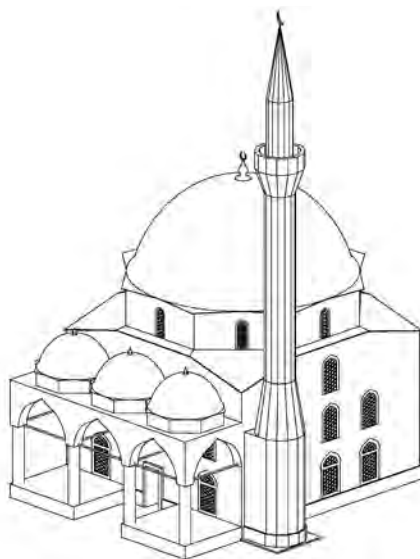
Az uralkodói dzsámi minaretje Evlia szerint kőből készült.⁴⁷ Gorové László leírása alapján – aki 1819–1820-ban alaposan szemügyre vehette az akkor még álló épületet, illetőleg a helyszínen is gyűjtött információkat – a kupolater nagy része faragott kövekből állt.⁴⁸ A dzsámi létesítésének pontos idejét nem ismerjük. Első biztos forrásaink azok a veduták – Dilich és Hoefnagel alkotásai –, amelyek az 1595. évi ostrom során keletkezett vázlatokra mennek vissza. Ezeken világosan látszik egy nagyméretű, kupolás, minaretes imahely a vár megfelelő részén. Az uralkodói dzsámik azonban jobbra a foglalás után szoktak létrejönni,⁴⁹ ezért joggal feltételezhetjük, hogy ezen imahely alapítása az 1550-es évekre tehető. A korai építés mellett szól önmagában az is, hogy egyik forrásunk szerint az építetőit a Jahja klán tagjai között kell keresnünk.

Itt szeretnénk röviden visszautalni Kaposvári Gyulának arra a korábban már vázolt elképzelésére, amely a várbeli állítólagos gótikus templomról vagy annak szentélyéről és a muszlimok által hozzáépített dzsámiról szólt. Újabb kutatásaink szerint egyértelműen megállapítható, hogy ez a teória teljes revízióra szorul. A Kaposvári által gótikus templomnak vélt épület ugyanis nem más, mint az oszmánoktól történt visszafoglalást követően a katolikus plébánia-templomként működő dzsámi keleti falához a XVII–XVIII. század fordulója körül a ferences szerzetesek által épített szentély és az azt lezáró apszis. Ezt az álláspontot támasztják alá azok a hadmérnöki felmérések, melyek közvetlenül a török kiűzésekor vagy nem sokkal azután készültek, és még e nélkül mutatják a muszlim imahelyet. Így Leopold Hendl 1685-ös színezett tollrajza,⁵⁰ valamint a jelen cikkben is közölt, 1687-ben készített rézkarcon egyaránt a dzsámi kupolaterének és körerkélyes minaretjének alaprajza, illetőleg távlati ábrázolása látható.⁵¹ A szentély, a hozzá csatlakozó apszissal csak a XVIII. század elején tűnik fel, elsőként Giovanni Morando Visconti 1706 őszi színes kéziratos térképén.⁵² Amennyiben viszont nem a teljes gótikus templomról lenne szó, hanem csak a szentélyről, akkor annak arányaiból kiindulva a dzsámi 1973-as ásatásakor magában az épületben kellett volna előkerülniük a középkori hosszhajó alapozási árkaiknak, illető-

leg azok maradványainak. A régészeti beszámolóban és a dokumentációban azonban ennek semmi nyoma nincs.

Uralkodói imahelyük a magyarországi és a balkáni oszmánli emlékek klasszikus, legáltalánosabban elterjedt alaptípusába tartozik. A néhány rendelkezésre álló adat és az analógiák – elsősorban Kászim pasa pécsi dzsámija – alapján megkíséreltük rekonstruálni a dzsámi alaprajzát az ablakkiosztásokkal, valamint metszetét és tömbjét. (12–13. kép) Eszerint a négyzet alaprajzú épület belső terét nyolcszög keresztmetszetű tamburon ülő, nyomott ívű félgömbkupola fedte. Ennek borítása ólomból készült,⁵³ és Evlia szerint mivesen (*muszanna*) kidolgozott volt. Bár az 1973-as ásatáson az előcsarnok nyomát nem azonosították, a dzsámi méretei alapján annak egykori létezését az északi fal előterében valószínűnek tekintjük. A belső tér tagolására (karzat), berendezésre (szószék), padozatára, festésére és díszítésére vonatkozóan nincsenek információink. Ugyanakkor az imaterem belső falain Gorové felfigyelt a négyszögből a kupolához vezető átmenetet képező sztalaktit boltozatok levésett maradványaira. A *kibla* megjelölésére a déli fal belső falsíkjának

13. A Szulejmán szultán-dzsámi valószínűsíthető axonometrikus rekonstrukciója

14. Az egykori dzsámi nyeregvető keresztény Vártemplommá átalakítva – mögötte a minaret, melynek körerkélye hiányzik és süvege sem eredeti. Des neueröffneten Historischen Bilder-Saals, 1720

közepén *mihrábot* alakítottak ki, míg vele szemben, az északi falon nyílt a dzsámi egyetlen bejárat kapuja.

Gorové a kiblafal földszintjén „két egymásmellett lévő [...] gothus formájú [...] kő ajtó”-at említ,⁵⁴ melyek valójában ablakok voltak. Viszont az 1687-es rézkarcon a dzsámi kiblafalán négy sematikus ablak azonosítható. (3. kép) Analógiák alapján feltételezhető, hogy a *mihráb* mindkét oldalát két-két, szamárhátíves ablaknyílás törte át, amelyeket ugyancsak szamárhátú ív keretezett.⁵⁵ A második szint négy, tompa csúcsíves záródású ablaka a földszintiekkel azonos tengelyben, míg a harmadik szint egyetlen ablaka a *mihráb* tengelyében állhatott. A szemközti, bejárat felőli oldalon az imaterem belső megvilágítását az ablakok két szintben biztosították: a földszinten a kapu mellett egy-egy, a második szint három ablaka közül az egyik a kapu, a másik kettő pedig a földszintiek tengelyében helyezkedhetett el. Az egymással szemben levő keleti és nyugati homlokzati falak ablaknyílásai három szintben, 3–3–1 osztásban, szimmetrikusan lettek kialakítva. Az utóbbiak a falak függőleges tengelyében találhatók.⁵⁶ A kívül nyolcszög, belül kör

keresztmetszetű kupoladobon az oldalfalak tengelyében egy-egy, összesen nyolc ablaknyílás lehetett, amit az 1687-es ábrázolás is megerősít. Az épülettest felső sarkai talán lecsapottak voltak. A körkeréyes minaret a bejáratról jobbra csatlakozott a kupolatér nyugati falához, és feltehetően az imateremből lehetett megközelíteni.

A MUSZLIM IMAHELY TÖRTÉNETE A HÓDOLTSÁG UTÁN

Szolnok a 133 éves török uralom alól a felszabadító háborúk első szakaszában, Buda visszavételét megelőzően, 1685. október 18-án kerül ismét keresztény kézre. 1552-es elfoglalásához hasonlóan ekkor sem alakult ki jelentősebb harc, bár a pusztulás most is számottevő lehetett. Az utolsó szandzsákbég, Musztafa ugyan ostrom nélkül adta fel, azonban elmenekülése előtt a várat, a várost és a Tisza-hidat felgyújtatta. Az uralkodói dzsámi szerencsére ekkor nem szenvedett komolyabb károsodást,⁵⁷ és a visszafoglalást követően ide települt ferences szerzetesek sem rombolták le. Keresztény Vártemplommá alakították és ebben a minőségében még 135 évig funkcionált. Az elkövetkező évtizedekben azonban mégis számos változáson esett át. Ezek közül a legjelentősebb 1696-ban történt, amikor a várparancsnok javaslatára leszedték a kupola ólomborítását, és eladták.⁵⁸ A befolyt összeg nemcsak az új tető költségeit fedezte, hanem a várban álló kasszányák helyreállítására is futotta belőle. Azonban nagyon valószínű, hogy ekkor csak az ólmot távolították el, de magához a kupolához még nem nyúltak, mert azt lebontani értelmetlen és drága ráfordítás lett volna. A Vártemplom tetejét ezután nyeregvető fedte,⁵⁹ de alatta, rejtve ugyan, továbbra is megmaradt a kupola. Az épület – az időközben mellette felépített ferences rendházzal együtt – 1697-ben leégett, de ezt a következő évben kijavították,⁶⁰ 1700-ban pedig elvégezték az épület belső felújítását is.⁶¹

A dzsámi előcsarnokról, mint ahogy fentebb írtuk, semmiféle adat nem maradt fenn. A látképi ábrázolásokon sem látszik, továbbá Visconti (1706) és Riemel (1753) térképein is egyértelmű a hiánya. Ezek szerint a XVII–XVIII. század fordulója körül bonthatták el. Ekkortájt kerülhetett sor a dzsámi keleti falának áttörésére a középső

szakaszán, illetőleg ehhez csatlakozóan, az előcsarnokból származó építőanyag felhasználásával a szentély felépítésére. Ezt valamivel később, a XVIII. század legelején a harangtorony létesítése követte. Bejárati kapuja minden bizonnyal továbbra is a helyén, az északi fal közepén maradt, de az imaterem ablaknyílásainak egy részét biztosan elfalazták.⁶²

A kőből épített minaret a visszafoglalás után két évvel, 1687-ben még mindenképpen állt, továbbá körerkélye és a kas is eredeti állapotában maradt.⁶³ Utoljára azon az 1720-ban megjelent metszeten tűnik fel, melyen Szolnok kurucok által 1703. szeptember 21-én bekövetkezett elfoglalását örökítették meg.⁶⁴ (14. kép) A minaret körerkélyét ezen már hiába keressük, mert eltávolították, és süvege sem eredeti. Alaprajza ugyancsak kérdéses, mert attól függően, hogy elfogadjuk-e hitelesnek a rajzoló által a törzs éleit jelölő öt-hat függőleges vonalat, lehetett tizenkétszög, de tizenégszög keresztmetszetű egyaránt. Nem kizárt, ekkor sérülhetett meg oly mértékben, hogy lebontásra ítélték. Bár a történeti adatok szerint erre inkább három évvel később, 1706. szeptember 1–2-án kerülhetett volna sor, amikor II. Rákóczi Ferenc parancsára a kurucok az erődítményt, a várost a hidakkal együtt felperzselték, és a Vártemplom tetőzete is megsemmisült.⁶⁵ Ennek azonban elmentmond, hogy Giovanni Morando Visconti 1706 őszén készült térképén ugyan a minaretnek már nyoma sincs, viszont a harangtorony ekkor már áll.⁶⁶ Gorové 1821-ben megjelent cikkében említi, hogy találkozott olyan öregemberekkel, akik még emlékeztek rá.⁶⁷ Ez utóbbit teljesen valószínűtlennek tartjuk, mert már a XVIII. századi hadmérnöki felmérések egyikén sem jelölték. A minaretalap azonban mindvégig, a főépület 1820–1821-ben bekövetkezett teljes elbontásáig látható volt a felszínen.⁶⁸

A Rákóczi-szabadságharc idején, 1706-ban a Vártemplom tetőzete tehát ismételtén a tűz martaléka lett, és több mint egy évtizedig nem hozták rendbe. A nyeregtetőt végül csak 1718-ban sikerült újjáépíteni.⁶⁹ Egy néhány évvel korábbi, 1714-ből való rövid leírás azonban fontos információkat őrzött meg az épületről: „Itt van egy elhagyott templom kövekből és téglákból, egykor a törökök által építve”.⁷⁰ Ebből egyrészt kide-

rül, hogy az építőanyagot nemcsak az előbb már elemzett forrásokból ismert, és arányukat tekintve domináns faragott kövek alkották, hanem számolnunk kell – kisebb részt – téglával is. Másrészt egyértelművé vált, hogy a templom külső architektúrája a nem sokkal korábban elbontott előcsarnok és minaret hiánya, továbbá a frissen felépített szentély, harangtorony ellenére, főbb vonásaiban továbbra is megőrizte az oszmánli stílusra jellemző jegyeinek legalább egy részét. Visszakanyarodva a dzsámi kupolájára, a számításba vehető viharos történeti események közül esetleg az 1697-es égés vihette el, mert általában ilyenkor omlik be. De szóba jöhet még az 1703-as vagy az 1706-os is, különösen azért, mert ha a minaretet ekkor érte akkora károsodás, hogy lebontsák, akkor minden bizonnyal a kupola sem maradhatott sértetlen. Talán ez az utóbbi a legvalószínűbb, mert ha a kupola túl is élte az égést, a 12 év pusztán állást sérülten aligha.

Közel száz évvel később, egy 1810 novemberében készült egyházlátogatási jegyzőkönyvben az alábbi szerepel: „A vártemplom a Tisza igen magas partján fekszik, dél fele néz. Régen épült, szilárd anyagból, tornya a hajó fölé emelkedő, magas gúla alakú és két harangocska ... van benne. Három régi oltára van régi képekkel. A tabernaculum ugyanolyan régi.”⁷¹ A forrás ugyan hallgat róla, de a XIX. század elejére a keresztény Vártemplommá alakított egykori Szulejmán szultán-dzsámi állaga meglehetősen leromlott. A kocka alakú dzsámitest Tiszára néző kiblafala 1811-ben néhány helyen megrepedezett, és a folyó felé kidőlni készült. A helyzetet tovább bonyolította, hogy az épületet az egyházközség időközben kinőtte, így felmerült kibővítése, illetőleg egy új templom létesítésének az ötlete is. A szükséges anyagok hiánya azonban ekkor még mindezt megghiúsította. Jelentősebb összegeket azonban a jobb sorsra érdemes épület megmentésére sem áldoztak, csupán aládúcolását végezték el. Nem meglepő tehát, hogy néhány év múlva minden addiginál komolyabb problémák jelentek: ismét életveszélyessé vált, és számos alkalommal le kellett zárni, nehogy valaki megsérüljön. Az egyre nagyobb terhet jelentő, közel háromszáz éves épületről az érvek és ellenérvek keresztútjában végül az a döntés született, hogy megszabadulnak

15. Az 1822–1824 között emelt Vártemplom nyugati homlokzata 1994-ben. A vakolattól megtisztított lábazatában jól láthatóak az uralkodó dzsámiból származó faragott kövek és téglák. Irás Mátyás felvétele

tőle, és a közelben egy új, nagyobb templomot építenek. Falai között az utolsó szentmisét 1820. június 25-én tartották. Lebonthatását a következő év január 22-én fejezték be, mely az 1973-as régészeti ásatás szerint olyan jól sikerült, hogy a falak mellett – a minaretalapozás egy részét leszámítva – még alapárkaiból is mindent eltávolítottak. Részben köveinek és tégláinak felhasználásával emelték 1822–1824 között a jelenleg is álló Vártemplomot.⁷²

A Vártemplom legutóbbi, 1994-ben történt felújításakor a lábazatról leverték a vakolatot, így ezen a részen láthatóvá vált a nyers kő- és téglaszerkezet. (15. kép) Ebből kiindulva nemcsak a hajdani dzsámi építőanyagának összetételére következtethetünk, hanem adatokat nyerhetünk a Gorové leírásában említett kőfalazat egyes elemeinek nagyságára és alakjára vonatkozóan. A nyitott szakasz elemzése során megállapíthatóvá vált, hogy a muszlim imahelyet első sorban eltérő fajtájú és méretű, zömmel szabályos, négyzetgölesterre faragott kövek alkották. Ezeken kívül téglák is előfordulnak, melyek között megfigyelhetők az Árpád-koriakra emlékeztető nagyobb, laposabb példányok, azonban a fiatalabb időszakokra keltezhetők sem hiányoznak.

Az épület délre néző falának egy kisebb részletét a lábazat szintjén azóta sem vakolták vissza, ami lehetőséget nyújt a már makroszkopikusan is jól elkülöníthető kőzetek tanulmányozására és az irányított mintavé-

telezésre egyaránt. Innen 2011. március 30-án 3 db mintát vettünk, petrográfiai kutatások céljából. Feldolgozásuk folyamatban van, Rózsa Péter geológus (Debreceni Egyetem, Földtudományi Intézet, Ásvány- és Földtani Tanszék, Debrecen) vezetésével. Előzetes vizsgálata szerint a minták közül az 1. réti mészkőnek (esetleg márgának), a 2. oolitos mészkőnek, a 3. dácittufának bizonyult. Eredeti geológiai forráshelyüket illetően az 1. minta a Duna-Tisza közén, a 2. Budapest környékén, míg a 3. a Bükkalján lelhető fel.

ÖSSZEGZÉS

A várfelmérésekről jól ismert, Kaposvári Gyula által több mint 60 évvel ezelőtt megtalált, majd közel 40 éve Csányi Mariettával közösen – anyagi valójában részlegesen – feltárt muszlim imahely a történeti források tükrében uralkodói dzsámi volt. Felépítése az 1550-es években a Jahjapasazáde klánhoz köthető, felújítását pedig az 1620-as évek második felében Mürtezá budai pasa végezte. A látékpi ábrázolások, hadmérnöki felmérések és térképek összegyűjtésével, valamint a régészeti jelentés, a csonka dokumentáció, végül az ásatásról készített film, illetőleg a kutatási terület állapotát a feltárást követő évben rögzítő archív légi felvétel felhasználásával sikerült pontosan meghatározni az 1820–1821-ben elbontott, főként faragott kövekből álló épület helyét,

alaprajzát, méreteit, tájolását, továbbá típusát. A magyarországi hódoltságból eddig ismert uralkodói dzsámiktól eltérően egyedül a szolnoki négyzet alaprajzú, a többi mind téglalap. Az uralkodói dzsámik kialakításának logikája, valamint a muszlim építkezésnél szokatlan K–Ny-i tájolás alapján nem zárható ki, hogy az imahely eredendően keresztény templom vagy világi épület (pl. udvarház) volt. Az így létrejött – hódoltsági és balkáni viszonyok között is nagyinak számító, kupolás fedésű – Szulejmán szultán-dzsámi digitális 3D-s rekonstrukcióját a feltárt adatok és az analógiák alapján készítettük el. Számos kérdés ugyanakkor nyitva maradt, ezek egy részére műszeres vizsgálatok és további ásatások deríthetnek fényt.

JEGYZETEK

- * Cikkünket Hegyi Klára turkológus (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest), Mordovin Maxim régész (ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest) és Pusztai Tamás régész, múzeumi igazgató (Herman Ottó Múzeum, Miskolc) lektorálta. Hasznos tanácsait, észrevételeiket ezúton is köszönjük. A tanulmány az OTKA F 048 361. számú pályázatának és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjnak a támogatásával készült.
1. Kertész Róbert–Bána Zsolt–Nagy Dénes: Új adatok és módszerek Szolnok városmagjának történeti rekonstrukciójához. *Szolnoki Tudományos Közlemények*, 11. 2007. (CD-ROM). 1–46.; Kertész Róbert–Bána Zsolt: Régészeti kalandozások a város múltjában (11–18. század). *Szolnok könyve – fejezetek a város történelméből*. Szerk. M. Román Béla et al. Szolnok, 2010. 60–86.
 2. Uo. – vö.: Bóna István: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, 1998. 58–59.
 3. 1. jegyzet. Ld. még: Kertész Róbert–Morgós András–Nagy Dénes–Szántó Zsuzsanna: Tisza-hidak a török hódoltság korából radiokarbon és dendrokronológiai vizsgálatok tükrében. *Az erdő és a fa régészete és néprajza*. Szerk. Gömöri János. Sopron, 2007. 145–178.; Szántó, Zsuzsanna–Kertész, Róbert–Morgós, András–Nagy, Dénes–Molnár, Mihály–Grabner, Michael–Rinyu, László–Futó, István: Combined Techniques to Date the First Turkish Bridge Over the River Tisza, Hungary. *Radiocarbon*, 49, 2007, 2. 515–526.
 4. Ráth Károly: Szolnok történetéhez. *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek*, 3. 1865. 368.
 5. Kisari Balla György: *Karlsruhei térképek a török háborúk korából*. Budapest, 2000. 156–157.; No 237., 230. kép; 213.; No 370., 370. kép.
 6. Karácson Imre: *Evliya Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666*. Budapest, 1908. 212–213.; Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*. 7. Kitap. Haz. Yücel Dağlı–Seyid Ali Kahraman–Robert Dankoff. İstanbul, 2003. 135.
 7. Bálinth Gábor: A magyarországi török hódoltságról – XVII-ik századi török forrás szerint II. *Századok*, 4. 1870. 306.; Fekete Lajos: A hódoltság-kori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 31. 1930. 16.
 8. Evliyâ 2003. i. m. 136.
 9. „És a várban az uralkodói dzsámi (Hünkár dzsámi) egy kőből épült minarettel ellátott, mives kupolájú dzsámi.” Evliyâ 2003. i. m. 135.; Karácson Imre fordításában ez a kulcsfontosságú mondat hiányosan és tévesen szerepel: „A várban téglából épült mináretes művészi kupolájú dsámi van.” Karácson 1908. i. m. 212.
 10. Mürteza pasa életrajza: a pasa „az említett várban [Szolnokon] lévő, a régi hitharcosok közül való Jahja klánhoz köthető nagy dzsámit pedig szép és erős módon, szépséges formában, díszesen és ékeesen megalapozta és felvirágoztatta, és e szolgálat révén azon terület bölcséinek és nemeseinek szívét felvidámította”. Nedim Zahirović: *Murteza Pascha von Ofen zwischen Panegyrik und Historie. Eine literarisch-historische Analyse eines osmanischen Wesirspiegels von Nergisi (El-vasfî l-kâmil ft-ahvâli l-vezîri l-âdil)*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern, 2010. 152.
 11. Fekete 1930. i. m. 16.
 12. Ferhád Szelim prédikátor – Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. Budapest, 2007. 1526.
 13. Hadnagy Szabolcs–Papp Sándor: Békekötési kísérletek a tizenöt éves háború idején, 1601-ben. *Aetas*, 18. 2003. 2. 133.
 14. Kaposvári Gyula: „Oly igen szép, erős Szolnok vára vala...” A szolnoki vár a törökkorban. *Jászkunság*, 3, 1956. 1. 38.; Kaposvári Gyula: A szolnoki vár kialakulása és nyomai a városképben. *Jászkunság* 17, 1971, 1/2. 87., 4. ábra; Kaposvári Gyula: A szolnoki vár helye a mai városképben. *Szolnok megyei Néplap* 1974. január 12.: *Jubileumi Híradó*. A Szolnok megyei Néplap melléklete 6. 8.
 15. Kaposvári Gyula–Csányi Marietta: Szolnok–Vár, Gutenberg tér 4. *Régészeti Füzetek*, 27. 1974. 104–105.
 16. Ez a szám téves (minden bizonnyal nyomdhiba). Csányi Marietta tájékoztatása szerint az 1973-ban feltárt sírok kivétel nélkül a XVIII. század elejére keltezhetők. Ld. még: Kaposvári 1971. i. m. 87.
 17. Jegyzetek egy ásatáshoz. *Szolnok megyei Néplap*, 1973. szeptember 2. 5.; Megtálták a dzsámi alapjait – tovább folytatják a szolnoki vár feltárását. *Szolnok megyei Néplap*, 1973. október 6. 5.

18. Kaposvári Gyula: Jelentés a Szolnok megyei múzeumi szervezet tevékenységéről. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*, 1978. 288.; Kaposvári Gyula: A szolnoki vár kialakulása és helye a város települési képében I. Szolnok térképes, rajzos ábrázolásai és topográfiai képe 1685-től 1810-ig. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve*, 1982/83. (1983) 190.; Kaposvári Gyula: *Szolnok megye műemlékei*. Szolnok, 1988. 17–18.
19. Kaposvári 1971. i. m. 87.; Kaposvári 1974. i. m.; Kaposvári 1983. i. m. 164., 190.; Kaposvári 1988 i. m. 14., 17–18. Később elképzelését úgy módosította, hogy a törökök nem a teljes gótikus templomot hagyták érintetlenül, hanem csak annak szentélyét (Kaposvári Gyula: A szolnoki vár kialakulása és helye a város települési képében II. Szolnok város térképes, rajzos ábrázolásai 1810–1910. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve*, 7. 1990. 238.).
20. Damjanich János Múzeum Régészeti Adattára, ltsz.: 216–74, 219–74.
21. Damjanich János Múzeum Régészeti Adattára, ltsz.: A1275–2002, A1480–2006.
22. Kovács Gyöngyi–Tomka Gábor: A török hódoltság kora. *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk. Visy Zsolt. Budapest, 2003. 408.
23. Gerő Győző: *Török építészeti emlékek Magyarországon*. Budapest, 1976.; Gerő Győző: *Az oszmán-török építészeti Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők)*. Budapest, 1980.; Gerő Győző: *A magyarországi oszmán-török régészet és épületkutatás története. A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk. Gerelyes Ibolya, Kovács Gyöngyi. Budapest, 2002. 15–20.
24. Feltűnő, hogy az 1:20-as rajzon az északi és a nyugati alapárók nem derékszögben találkozik, hanem annál 3°-al nagyobb, azaz 93°-os szögben. Az 1:100-as rajzon viszont a nyugati és az északi alapárók csak 88°-os szöget zár be egymással. Később az is kiderült, hogy ezen az utóbbi rajzon az épületmaradványoknak és a Várplébánia téglakerítésének egymáshoz viszonyított elhelyezkedése ugyancsak pontatlan, az É-i irányt pedig mindkét rajzon hibásan rögzítették.
25. Az ásatási beszámolóban az alapárkokra vonatkozó, egységesen 1½ m szélesnek megadottak (Kaposvári–Csányi 1974. i. m. 104.) helyett az 1:20-as rajz esetében az északi alapárók 1,55–1,6 m, a nyugati 1,4–1,5 m széles, míg az 1:100-as rajzon a 6,2 m hosszúságban feltárt északi alapárók 1,3–1,5 m, a nyugati 1,5 m, a déli pedig 1,3–1,4 m széles.
26. Nem pedig egységesen 5,6 m, amely az ásatási beszámolóban szerepel. V. ö. Kaposvári–Csányi 1974. i. m. 104.
27. A fagerendákkal megerősített minaretalapozás analógiái között megemlíthető a gyulai külső várból feltárt Szulejmán szultán-dzsámi, ahol a minaretalap alsó szakaszában öt rétegű gerendarács-szerkezetet, a gerendák mellett, valamint az egyes gerendaszintek között pedig egymás mellé, illetve egymásra szabályosan lerakott, habarcsba ágyazott termésköveket figyeltek meg (Gerelyes Ibolya: Török építkezések Gyulán 1566–1695. In: Szatmári Imre–Gerelyes Ibolya: *Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez*. Gyula, 1996. 109–110., 2–3. ábra, XXV. t.: 1–2.). A további párhuzamokat illetően pedig a szigetvári Ali pasa-dzsámi és a budai Csemberdzsi aga-dzsámi minaretalapozására hivatkozhatunk. Gerő 1980. i. m. 63.; Végh András: Előzetes jelentés a budai Szentpétermártír külváros területén 1991–1995 között folytatott régészeti kutatásokról. *Budapest Régiségei*, 32. 1998. 332., 339. 4. kép.
28. Az ásatási beszámolóban a minaretalapot még teljesen szabályos négyzet alakúnak írták le, méretei: 3,9 × 3,9 m (vö.: Kaposvári–Csányi 1974. i. m. 104.). Az 1:20-as rajzon az *in situ* dokumentált minaretalap maradványának északi oldala: 1,7 m, a keleti: 4,1 m, a déli: 2,9 m, a nyugati: 3,87 m, míg a teljesen rekonstruálható oldalai közül az északi: 3,14 m, a keleti: 4,1 m, a déli: 3,45 m, nyugati (továbbra is): 3,87 m. Az 1:100 méretarányú rajzon csak a rekonstruált adatok kerültek feltüntetésre, ahol a minaretalap északi oldala: 3,2 m, a keleti: 3,8 m, a déli: 3,5 m, a nyugati: 3,8 m.
29. *Szolnok megyei Néplap*, 1973. október 6. 5.
30. Mordovin Maxim: *A vártartományi-szervezet kialakulása a kelet-közép-európai államokban. PhD disszertáció*. Kézirat. Budapest, 2010. 136–155.
31. A szolnokihoz hasonló funkciójú objektumot a borsodi földvár sáncátvágásán is megfigyelték. Nováki Gyula: A borsodi földvár sánca. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 30/31. 1993. 125–145.; Wolf Mária: Északkelet-Magyarország ispáni várai. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 40. 2001. 183., 188. E helyen köszönjük meg Wolf Máriának (Szegedi Tudományegyetem, Régészeti Tanszék), hogy megosztotta velünk véleményét a karó- és cölöplyukakból álló sor értelmezéséről.
32. Ráth 1865. i. m. 368.; Kárfy Ödön: Dobó István a pozsonyi kamarának jelenti a töröknek Eger ellen való készülését. 1549 március 11. *Hadtörténelmi Közlemények*, 13. 1912. 306.; Szakály Ferenc: *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548–1552)*. Budapest, 1986. 111.
33. Kertész–Bana–Nagy 2007. i. m. 32–33., 36–37.
34. Kertész–Bana 2010. i. m. 68–69.
35. Kertész–Bana–Nagy 2007. i. m. 32–33., 31. kép
36. Csányi Mariettának ezen a helyen is köszönjük önzetlen segítségét, valamint az 1973-as feltárás közlési jogának átengedését.
37. E helyen is köszönetünket fejezzük ki Demeter Istvánnak, a TISZApArt MOZI (Szolnok) ügyvezetőjének a film rendelkezésünkre bocsátásáért, valamint Buda Jánosnak, a Cuttingroom Produkciós és Utómunkastúdió (Budapest) munkatársának a digitalizálás térítésmentes elvégzéséért.
38. Rekonstrukciónk szerint a dzsámi nyugati alapárának külső széle – az 1:100-as méretarányú rajz adataitól (6,2–6,0 m) eltérően – 6,6 m (északi sarok) és 6,3 m (déli sarok) távolságra található a Várplébánia téglakerítésétől nyugatra.

39. Gorové László: A Szolnokvári viszontagságoknak folytatása. *Tudományos Gyűjtemény*, 5, 1821, 6. 49.
40. Ekrem Hakki Ayverdi: *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri. I/1-2. Romanya-Macaristan*. Istanbul, 1977. 199.; KÖH Tervtár, ltsz.: 4610. (Péter Ferenc felmérése, 1897.)
41. Ayverdi 1977. i. m. 96.; KÖH Tervtár, ltsz.: 69279.
42. Ayverdi 1977. i. m. 240.; KÖH Tervtár, ltsz.: 34221.
43. Gere László-Sudár Balázs: A pécsi Ferhád-dzsámi. *Archaeologiai Értesítő*, 136. 2011. 277.; Ringelhann Béla: Az 1841-ben elbontott egri mecset (dzsámi) pontos méretei. *Műemlékvédelem*, 7. 1963. 81–83. A dzsámi nevét nem ismerjük, a szak- és népszerűsítő irodalomban elterjedt Kethuda-dzsámi elnevezés tévedésen alapul. – vö.: Sudár Balázs: A „Kethüdá-dzsámi” mellett állt-e az egri minaret? *Keletkutatás*, 2010. tavasz, 101–106.
44. Ayverdi 1977. i. m. 212. 264.; KÖH Tervtár, ltsz.: 36374; Gerő Győző: A siklósi Malkocs bej dzsámi. *Építés-Építéstudomány*, 15. 1983. 123.
45. Ayverdi 1977. i. m. 249.; Gerelyes 1996. i. m. 108.
46. Az ásatással megkutatott részen minden kétséget kizáróan csupán az *in situ* minaretalapot lehet török korinak meghatározni.
47. Ld. 9. jegyzet. Karácson Imre fordításában hibásan téglá szerepel. Karácson 1908. i. m. 212.
48. Ld. 39. jegyzet.
49. Thúry József: *Török történetírók. II. kötet (1521–1566)*. Budapest, 1896. 36., 53., 142., 245–246., 254.
50. Kisari 2000. i. m. 213.: No 370., 370. kép.
51. De a többi, dzsámit feltüntető XVII. század végi térképen is hiányzik a szentély. – vö.: Kaposvári Gyula: *Szolnok várának visszafoglalása a töröktől 1685-ben*. Szolnok, 1985.
52. Kertész–Bana–Nagy 2007. i. m. 17., 12. kép.
53. Kaposvári 1983. i. m. 164.; Kaposvári 1988. i. m. 17.
54. Gorové 1821. i. m. 49.
55. Ilyen például a pécsi Kászim pasa-dzsámi és a bőrcserzők szintén pécsi mecsetjének délkeleti fala is – ld.: Gerő 1980. i. m. 50., 19–20. kép; Gerő Győző: A Pécs-Budai külváros településtörténete és dzsámija a török korban. *Műemlékvédelem*, 53. 2009. 111–121.
56. Tojgun pasa budai imahelyének ablakrendje – mind a négy főfalnál – ettől eltérő, 2–2–1 osztást követett. Gerő Győző: A Buda-vízivárosi Tojgun pasa dzsámi és a Tojgun pasa mahalle. *Budapest Régiségei*, 37. 2003. 197–208. Tekintettel az 1687-es rézkarc elnagyoltságára, ezt az ablakkiosztást a szolnoki Szulejmán szultán-dzsáminál sem tarthatjuk teljesen kizártnak.
57. Amint ezt a visszafoglalás után két évvel, 1687-ben készített rézkarc bizonyítja (ld. a jelen cikkben publikált képet).
58. Ld. 53. jegyzet.
59. Mint ahogy később a *Des neueröffneten Historischen Bilder-Saals* című kötetben 1720-ban megjelent rézkarcon vagy Riemel 1753-ban készített térképén látható (ld. a jelen cikkben közölt képeket).
60. Balyi János: Adatok és események Szolnok megye egyháztörténetéből. *Váci Egyházmegyei Almanach*, 2. 1980. 42.; Gacsári Kiss Sándor: *A szolnoki Vártemplom emlékkönyve*. Szolnok, 1994. 35.; Gacsári Kiss Sándor: *A római katolikus egyház története Szolnokon*. Szolnok, [1997.]
61. Kaposvári 1983. i. m. 164–165., 167.
62. Ld. 39. jegyzet.
63. Ld. 57. jegyzet.
64. Ld. 59. jegyzet.
65. Balyi 1980. i. m. 44.
66. Kertész–Bana–Nagy 2007. i. m. 17–18., 12. kép
67. Ld. 39. jegyzet.
68. Uo.
69. Balyi 1980. i. m. 45–46.; Gacsári Kiss 1994. i. m. 38.; Gacsári Kiss 1997. i. m.
70. Botár Imre: *Szolnok települési, népesedési és gazdasági viszonyai a XVIII. században*. Szolnok, 1941. 9.
71. Kaposvári 1983. i. m. 200.
72. Gorové 1821. i. m. 49–50.; Kaposvári 1971. i. m. 87.; Kaposvár 1974. i. m.; Kaposvári 1988. i. m. 18.; Kaposvári 1990. i. m. 238–240.; Gacsári Kiss 1994. i. m. 42–43.; Gacsári Kiss 1997. i. m.